

מאמר מי השילוח¹

גיחון ושילוח - תושב"כ

- א. "יען מאס העם הזה את מי השלח ההולכים לאט ומשוש את רצין ובן רמליהו" (ישעיה ח, ו).
רס"ג בתרגומו², מזהה את "מי השלח" – פי מא סלואן, דהיינו המים אשר בסילואן.
פרש"י – "שלוח, מעין הוא ושמו גיחון ושילוח".
רד"ק מפרש – "המשיל מלכות בית דוד למי השלוח ההולכים לאט, שהוא נחל קטן ומימיו הולכים בנחת".
ב. "ואת שער העין החזיק שלון בן כל חוזה שר פלך המצפה הוא יבננו ויטללנו ויעמיד דלתותיו מנעוליו ובריוחיו ואת חומת ברכת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דויד" (נחמיה ג, טו)³.
ג. "ויאמר המלך להם קחו עמכם את עבדי אדוניכם והרכבתם את שלמה בני על הפרדה אשר לי והורדתם אותו אל גיחון" (מלכים-א א, לג).
פרש"י – "אל גיחון, הוא מעיין השילוח..." וכן במסכת ברכות (י, ב) כתב: "סתם מי גיחון, מי שלוח... ולא זהו גיחון הנהר הגדול, דההוא לאו בארץ ישראל הוא, אלא מעין קטן הוא סמוך לירושלים, שנאמר והורדתם אותו אל גיחון, ומתרגמינן ותחתון יתיה לשילוחא". גם במסכת כריתות (ה, ב) כתב: "גיחון, מעיין קטן סמוך לירושלים, ולא זהו גיחון הגדול היוצא מעדן".
רד"ק מפרש – "אל גיחון, הוא שילוח, וכן תרגם יונתן לשילוחא, ונקרא בשני שמות". בפירושו לתורה⁴ כותב הרד"ק: "ושם הנהר השני גיחון... ונקרא גיחון לפי שיחלק לחלקים רבים יוצאים ממנו בארץ כוש, לפיכך נקרא גיחון – לשון יציאה, מן כי יגיד ירדן פיהו (איוב מ, כג), ותגח בנהרותיך (יחזקאל לב, ב), והדומים להם. וכן נקרא השילוח – גיחון, לפי שיוצאים ממנו פלגים רבים להשקות הגנות אשר בירושלים".
רלב"ג מפרש – "והורדתם אותו אל גיחון, הנה בחר למשחו במקום נהר להיות סימן שתמשך מלכותו ותתקיים ותתפשט (כריתות ה, ב)".
ממה שרלב"ג כינה אותו – נהר, ופירש לסימן שתתקיים ותתפשט מלכותו, אפשר דסבירא ליה כדעת ראב"ע והרמ"ה דלהלן, שזהו גיחון אחד מארבע נהרות גן עדן, ולא כרוב מפרשים⁵.
הרא"ש מפרש – "והורדתם אותו אל גיחון, הוא מעין קטן שהוא למטה מירושלים, והוא מי שלוח" (תוס' רא"ש, הוריות יב, א).

¹ לע"נ מרת אמי אביבה בת סוהם שושנה הכ"מ.

² תפסיר ישעיה לרב סעדיה, יהודה רצהבי, קרית אונו תשנ"ד, עמ' יח. וכן במהדורת דירינבורג, פאריז תרנ"ו, עמ' 12.

³ ועיין לחם שמים להיעב"ץ, פרה ג, ב.

⁴ מוסד הרב קוק תש"ל, עמ' כח. ועיין בספר השורשים לרד"ק, אות הגימל - ערך גוח.

⁵ אולם יש מקום לדחות, שהרי קודם סתימת חזקיהו את הגיחון, קראהו הכתוב "נחל שוטף", ראה להלן, ופירש שם רלב"ג: "הנחל השוטף – הוא גיחון. כמו שזכר אחר זה".

ד. "וירד צדוק הכהן ונתן הנביא ובניהו בן יהוידע והכרתי והפלתי וירכיבו את שלמה על פרדת המלך דוד ויוליכו אותו על גיחון" (שם, לח).

ה. "וימשחו אותו צדוק הכהן ונתן הנביא למלך בגיחון ויעלו משם שמחים ותהום הקריה הוא הקול אשר שמעתם" (שם, מה).

ו. "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים. ויועץ עם וגבוריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרוהו. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמר למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים" (ד"ה-ב לב, ב-ד).

ז. "רד"ק ורלב"ג פירשו, הנחל השוטף – הוא גיחון. כמו שזכר אחר זה (רלב"ג) והיה אז מלא ושוטף וסתמו אותו (רד"ק).

ח. "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו" (ד"ה-ב לב, ל).

פירש רד"ק – "נראה כי שני פלגים היה נחל גיחון, והעליון סתם".

ט. "ואחרי כן בנה חומה חיצונה לעיר דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים וסבב לעופל ויגביהה מאד וישם שרי חיל בכל הערים הבצורות ביהודה" (שם לג, יד).

גיחון ושילוח - תושב"ע

א. "תנו רבנן ששה דברים עשה חזקיהו המלך על ג' הודו לו ועל ג' לא הודו לו. על ג' הודו לו גז ספר רפואות והודו לו, כתת נחש הנחשת והודו לו, גירר עצמות אביו על מטה של חבלים והודו לו, ועל ג' לא הודו לו סתם מי גיחון ולא הודו לו..." (ברכות י, ב; פסחים נו, א). פירוש רש"י בברכות הובא לעיל.

אמנם באבות דרבי נתן, פ"ב, נאמר: "סתם מי גיחון, והסכימה דעתו לדעת המקום, שנאמר חזקיהו סתם מי גיחון ויישרם מערבה בעיר דוד ויצלח יחזקיהו בכל מעשיו"⁶.

ב. "ניסוך המים כיצד צלוחית של זהב מחזקת שלשה לוגים, היה ממלא מן השילוח... כמעשהו בחול כך מעשהו בשבת אלא שהיה ממלא מערב שבת, חבית של זהב שאינה מקודשת מן השילוח ומניחה בלשכה..." (סוכה ד, ט).

פרש"י (סוכה מח, א, ד"ה מן השילוח): "מעין הוא סמוך לירושלים".

המאירי כותב: "מן השילוח, והוא נהר הסמוך לירושלים".

⁶ עיין בספר תפארת ציון להגאון רב"צ קואינקא - ראב"ד ירושלים (ירושלים תשל"א, מערכה ג, אות כג, עמ' מב) שפלפל בסתירה בין גמרא דילן לאבות דר"נ, וציין למספר ספרים בנושא.

ג. "תני רשב"ג שילוח היה מקלח מים בכאיסר צוה המלך והרחיבוהו כדי שיתרבו מימיו, ונתמעטו וחזרו ומיעטוהו והיה מקלח מים, לקיים מה שנאמר אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל גבור בגבורתו" (ערכין י, ב).

ד. "חצרות היו בירושלים בנויות על גבי סלע ותחתיהם חלול, מפני קבר התהום. ומביאים נשים עוברות ויולדות שם ומגדלות שם את בניהן. ומביאים שוורים ועל גביהן דלתות, ותינוקות יושבין על גביהן וכוסות של אבן בידם. הגיעו לשלוח, ירדו ומלאום, ועלו וישבו על גביהן. רבי יוסי אומר, ממקומו היה משלשל וממלא" (פרה ג, ב).

הרמב"ם בפיהמ"ש, ד"ה ושילוח, כתב: "שם נהר ניגר".

ה. "ראה אחת מרובה כשלש, שהיא כמין גד יון לשילוח, שהן כדי שתי טבילות וכשני ספוגין הרי זה זב גמור. ראה אחת מרובה כשתים, מטמא משכב ומושב, וצריך ביאת מים חיים, ופטור מן הקרבן. אמר רבי יוסי, לא אמרו אחת מרובה אלא אם כן יש בה כדי שלש" (זבים א, ה).

הרמב"ם בפיהמ"ש, כתב: "ושילוח, הנהר המפורסם". גם המאירי בבית הבחירה (סוכה מח, א) כותב: "מן השילוח, והוא נהר הסמוך לירושלים".

אפשר כי סבורים כשיטת ראב"ע ורמ"ה, שהוא גיחון הנהר הגדול, ולפ"ז סבורים ג"כ כי שילוח הוא הגיחון, אלא שהוא הפוך לגמרי משיטת רש"י ורד"ק הסבורים שהגיחון הוא שילוח מעיין קטן, ואילו הרמב"ם והמאירי סבורים שהשילוח הוא הגיחון הנהר הגדול.

הר"ש מפרש: "גד יון, מלשון העורכים לגד שלחן (ישעיה סה) מקום שהעמידו שם מלכי יון עבודה זרה כדאמרינן במס' ע"ז פ' ר' ישמעאל (נב, ב) מזרחית צפונית בה גנזו בית חשמונאי אבני מזבח ששיקצו אנשי יון ששקצום לעבודה זרה, ואותו מקום קרוב לשילוח היה". וראה להלן במסעות תלמיד הרמב"ן.

ו. "כך אם יהיה השרץ בידו של אדם אפילו טובל במי שילוח או במי בראשית אין לו טהרה עולמית השליכו מידו מיד הוא טהור" (ירושלמי פסחים פ"ו, ה"א)

מנקיטת השלוח דווקא לדוגמא על טהרה, אתה למד על חשיבותו בעיני בעלי תלמוד ירושלמי.

ז. "תני רבן שמעון בן גמליאל אומר שילוח היה מוציא מים כאיסר. אמרו נרחבנו וירבו מימיו הרחיבוהו ונתמעטו מימיו חזרוהו וגדרוהו וחזר לכמות שהיה" (ירושלמי סוכה פ"ה, ה"ו).

ח. "בעא קומי רבי זעירה איכן היו מראים פנים בהר הבית או בעזרות א"ל נישמעניה מן הדא הטמא פטור מן הראייה דכתיב (דברים יב) ובאת שמה והבאתם שמה ואין טמא מת נכנס להר הבית הדא אמרה בעזרה היו מראים פנים מאיכן את מודד מן החומה או מן הבתים תני שמואל מן השילוח ושילוח היה באמצע המדינה" (ירושלמי חגיגה, פ"א, ה"א).

מבואר בדברי הירושלמי, כי השילוח היה במרכז ירושלים, והדבר צ"ע שהרי השילוח לפי כל המקורות היה מחוץ לעיר, או לכל הפחות בקצה הקיצון של העיר. אולם הדבר יתבאר רק ע"פ השיטה

המקובלת (ראה להלן בהרחבה) כי אחד ממקורות השילוח, הוא בחמאם אל שאפע הנמצא במרכז ירושלים, ואפשר כי עליו (או לדומים לו) כיון הירושלמי.

ט. "לא הפילה אשה מריח בשר הקדש מעולם, ולא פיגלו הכהנים בקדשים מעולם, וכשהיו מרבים לאכול בשר הקדשים היו שותים את מי השילוח ומתעכל במעיהן כדרך שהמזון מתעכל" (אבות דרבי נתן, פרק לה).

י. "רבי אבין פתח והוא מהשנא עדניא וזמניא [דניאל ב, כא]. אמר ירמיה לישראל אלו זכיתם הייתם יושבין בירושלים ושותין מי השלוח שמימיו נקיים ומתוקים⁷, עכשו שלא זכיתם הרי אתם גולים לבבל ושותין מי פרת שמימיו עכורין וסרוחין⁸, הדא הוא דכתיב [ירמיה ב, יח] ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר" (מדרש רבה, פתיחתא איכה, אות יט).

יא. "ויגרש את האדם גורש ויצא מגן עדן [פ' בערב שבת] וישב לו בהר המוריה ששער גן עדן סמוך להר המוריה וכו' הקב"ה שמר שבת ראשון ואדם שמר אותו תחילה בתחתונים והיה יום השבת משמרו מכל רע ומנחמו מכל סרעפי לבו שנאמר ברב סרעפי בקרבי תנחומיך ישעשעו נפשי וכו'. בין השמשות של שבת היה אדם ויושב ומהרהר בלבו ואומר אוי לי שמא יבא הנחש שהטעה אותי בערב שבת וישופני עקב נשתלח לו עמוד של אש להאיר לו ולשמרו מכל רע. ראה אדם לעמוד של אש ושמח בלבו ואמר עכשיו אני יודע שהמקום עמי ופשט ידיו לאור האש וברך מאורי האש. וכשהרחיק ידיו מהאש אמר אדם עכשיו אני יודע שנבדל יום הקדוש מיום החול שאין לבער אש בשבת אמר ברוך המבדיל בין קודש לחול וכו'. באחד בשבת נכנס אדם במי גיחון העליון עד שהגיעו מים עד צוארו ונתענה שבעה שבתות ימי' עד שנעשה גופו כמן כברה. אמר אדם לפני הקב"ה רבון כל העולמים העבר נא חטאתי מעלי וקבל את תשובתי וילמדו כל הדורות שיש תשובה ואתה מקבל תשובת השבים. מה עשה הקב"ה פשט יד ימינו והעביר את חטאתנו מעליו וקבל את תשובתו שנאמר חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי סלה מן העולם הזה וסלה מן העולם הבא. ישב ודרש בלבו ואם כי אמרתי מות תשיבני ובית מועד לכל חי אמר אדם עד שאני בעולם אבנה לי בית מלון לרבצי חוץ להר המוריה וחצב ובנה לו מלון לרבצו" (פרקי דרבי אליעזר, פרק כ).

יב. "ואמר רבי רחומאי, כשגירש הקב"ה אדם הראשון מגן עדן, נתיירא ממדור זה הנקרא ארץ תחתית, מפני שאין לו שיעור, ועל זה נאמר [איוב י] ארץ עפתי כמו אפל צלמות ולא סדרים ותופע כמו אפל. מה עשה, עשה תשובה ונכנס במי גיחון עד צוארו, והקב"ה חס עליו וסלקו למקום הנקרא אדמה שהיא אחת משבעה ארצות, ושם הוליד את קין והבל" (זהר חדש צז, ב).

יג. "אמרו עליו על רבי אלעזר בן שמוע שהיה בן מאה וחמש שנים כשהרגוהו הרומאים וכו'. אותו היום שנהרג יום הכיפורים היה, באו תלמידיו לפניו ואמרו לו: רבינו, מה אתה רואה? אמר להם: אני רואה את רבי יהודה בן בבא שנושאים את מיטתו, ומיטת רבי עקיבא בן יוסף סמוכה אצלו, והם מתווכחים בדבר הלכה זה עם זה. אמרו לו: ומי מכריע ביניהם? אמר להם: רבי ישמעאל כהן גדול, אמרו לו: מי מנצח? אמר להם: רבי עקיבא, על שטרך בכל כוחו בתורה. אמר להם: בני, רואה אני עוד שנשמת כל

⁷ לגבי מתיקות מי השילוח, כתב יוסף בן מתתיהו: "... השילוח. בשם זה אנו קוראים למעיין מים מתוקים חזק" (תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ספר ה, פרק ד, סעיף א). אודות מליחות המים כיום, ראה להלן בדברי ר"א אלזראקי, וספר תבואות הארץ.

⁸ על מימיו הרעים של הפרת, עיין שוח"ט תהלים קלז; מדרש תהלים, שם; ילקו"ש שם, רמז תתפג; תנא דבי אליהו ל, כ.

צדיק וצדיק מטהרת את עצמה במי השילוח כדי להיכנס היום בטהרה בישיבה של מעלה לשמוע את דרשתו של רבי עקיבא בן יוסף מעניינו של יום, וכל מלאך ומלאך מביא קתדראות של זהב לכל צדיק וצדיק לישב עליהם בטהרה. ציווה הקיסר להורגו, יצאה בת קול ואמרה: אשריך, רבי אלעזר בן שמוע שהיית טהור, ויצאה נשמתך בטהרה" (מדרש אלה אזכרה).

תמיהה ויישוב למאן דסבירא ליה כי הגיחון הוא השילוח

מה שפירש רד"ק בדברי הימים (הובא לעיל) כי הנחל השוטף הוא גיחון, צ"ע, שהרי רד"ק פירש בישעיה כי השילוח, "הוא נחל קטן ומימיו הולכים בנחת"⁹, ובמלכים פירש "אל גיחון, הוא שילוח", וכן סבירא ליה לתרגום ולרש"י וכדלעיל, והרי כאן קרא הכתוב לגיחון נחל שוטף, ופשטות הדבר שלא היה מתהלך בנחת. ויש לתרץ מהמשך דברי רד"ק (ראה לעיל) "נראה כי שני פלגים היה נחל גיחון, והעליון סתם". ואפשר שאת העליון אשר אותו סתם חזקיה, מכנה הפסוק "נחל שוטף", וכן משמע בדברי מהר"ם בן חביב בספרו גט פשוט (ראה להלן), אולם המשכו במורדות העיר, היה זורם בנחת כמו בימינו¹⁰, והנחל התחתון הוא גיחון הוא שילוח, מפני שהוא המשכו של הגיחון העליון. אלא שהנחל העליון היה נקרא בשם גיחון בלבד, לשון גיחה לקרב, שהיה שוטף כסוס במלחמה, אולם המשכו במורדות העיר, נקרא בעיקר שילוח, על שם שהשקה את שדות בית השלחין של ירושלים הסמוכים אליו. גם רבי יוסף טוב עלם הספרדי בפירושו אהל יוסף על ראב"ע (בראשית ב, יא), אחר שהאריך לחלוק על ראב"ע שסבר שגיחון היוצא מעדן הוא גיחון של ירושלים, כתב: "גיחון הידועה בירושלים, והמוציא העליון סתם, והמוציא התחתון הוא השילוח".

שיטת הראב"ע והרמ"ה אודות הגיחון

הרמ"ה בהוריות משיג על רש"י שגיחון הוא השילוח, ומפרש¹¹ – "והורדתם אותו אל גיחון, והוא אחד מד' נהרות היוצאים מעדן, והרי הוא כמעין שאינו פוסק. אלמא בעיא משיחה על המעין. ונ"ל שכל הנהרות שהיו מששת ימי בראשית אינן פוסקין עיקריהן ומעיינותיהן, ולכן ציווה דוד מלך ישראל למשוך את שלמה על גיחון, לפי שהוא נהר ידוע שהיה מששת ימי בראשית, אבל שאר נהרות שאינם ידועים אפשר שהם מימי הגשמים והשלג והברד וכיוצא בהן". שיטת הרמ"ה כשיטת ראב"ע בפירוש המקרא (בראשית ב, יא), וז"ל: "וידוע כי גיחון קרוב מארץ ישראל, כי כן כתוב והורדתם אותו אל גיחון". ועיין לרבינו אשתורי הפרחי, בספרו כפתור ופרח¹². יש לציין שראב"ע כתב זאת למרות שלפניו עמדו כל ביאורי רס"ג, ומביא אותו לאורך חיבורו בתואר "הגאון" סתם, ורס"ג כותב במפורש: "וגיחון הנזכר בפרשה הזאת אינו אותו גיחון שסתם אותו חזקיהו, אלא הוא הגיחון הידוע בקרבת חבש"¹³.

גם רבינו אברהם בן הרמב"ם, בפירושו לתורה¹⁴, חולק במפורש על ראב"ע וכותב (כנראה בעקבות רס"ג): "גיחון, הוא 'ג'יחון' בערבית, והוא נהר גדול כשאר ארבעה הנהרות. והשיטה המפורסמת שהוא בארץ פרס"¹⁵, ואיננו גיחון הנזכר בספר מלכים במשיחת שלמה בן דוד עליו השלום כמו שחשב בן עזרא ז"ל, שהרי אותו גיחון, נחל קטן שהיה שם שנקרא "גיחון" מפני דמיון שלא נמסר לנו, כמו

⁹ ואכן זוהי פשטות הכתוב בישעיה "מי השלח ההולכים לאט", אלא שאין סתירה בין הכתובים דאפשר שגיחון ושילוח לאו אחד ביניהם, אולם לדברים המפורשים בתרגום, רש"י ורד"ק שהוא הוא, יקשה.

¹⁰ ביוסיון נוקט פעמים רבות במונחים – העיר העליונה, העיר התחתונה, ולא מן הנמנע כי על יסוד זה מוסב המונח גיחון העליון, דהיינו שהיה בעיר העליונה, מכלל שיש גיחון תחתון, והוא הקיים עד היום.

¹¹ מובא בעין יעקב, הוריות יב, א, ובספר באר שבע, שם.

¹² מהדורת המכון ללימודי מצוות התלויות בארץ, ח"א, פרק י, עמ' רלא.

¹³ פירוש רס"ג לבראשית, משה צוקר, נ"י תש"ם, עמ' 272.

¹⁴ לונדון תשי"ח, עמ' לו.

¹⁵ לזיהויו הנוכחי, עיין בהערות המהדיר.

שנקרא בזמננו "ברכה". לא מסתבר לי כי היתה גדולה כגודל נהר. ומה שאמר הכתוב בגיחון שהוא סובב את כל ארץ כוש; קשה עלינו, שהרי כוש היא חבוש, והים הגדול – ים הודו, שנקרא ג"כ ים הדרום, מפסיק בין חבוש לפרס, ולכן אם היה גיחון בארץ חבוש איננו אותו גיחון המפורסם בארץ פרס, ואם היה אותו גיחון אשר בארץ פרס כמפורסם, אז לא ידעתי איך היה סמוך אל ארץ כוש. וזה צריך דרישה ובירור, אין לי בו אמתת הענין עד עתה".

רבי יוסף טוב עלם הספרדי – המפרש הקדום של האבן עזרא, האריך בפירושו – אהל יוסף, לחלוק על ראב"ע¹⁶, וז"ל: "אמר יוסף המבאר, תמהתי על רבי אברהם איך אמר כי גיחון קרוב מא"י בעבור שמצא – והורדתם אותו אל גיחון, והלא הירדן¹⁷ יורד מהר הלבנון שהוא צפוני-מערבי לא"י, והולך אל מזרח וסובב אל מול דרום עד שנופל בים סדום. וים סדום הוא מזרח לירושלים, נוטה מעט לדרום ובמזרחו. ודרומי של ים סדום הוא הר שעיר, והולך הר שעיר לפאת צפון עד גבול עמון ומואב, וגם ראש הפסגה מקום קבורת משה. גם הולך הר שעיר לפאת דרום עד הר ההר מקום קבורת אהרן, וכולם קשורים יחד בקו ישר ואין ביניהם מעבר ולא עמוק לבא נהר לעבור מתוכם לפאת ירושלים. ועוד כי לא נשמע לעולם שיש נהר כ"כ גדול שנוכל לומר שהוא גיחון, כי כל הנהרים(?) שהיה קרובים לא"י אין בהם גדול כמו הירדן, חוץ מאמנה ופרפר נהרות דמשק. ועוד כי איך יעלה נהר מדרך ארץ הכבוד למול ירושלים שהיא בראשי ההרים. ועוד כי נראה מהכתוב כי גיחון הנזכר בירושלים היה סמוך לעיר ולא רחוק כי כן כתוב – והורדתם אל גיחון, וכתוב כי חזקיה סתם את מוציא מי גיחון העליון וישרם מערבה לעיר. והנה מלת העליון יוכיח שיש גיחון אחר תחתיו. ואם יטען טוען כי העליון שב אל מוציא, א"כ יש לו מוציא תחתיו. ועוד שאמר וישרם מערבה לעיר דוד, שמשמעו שתיקון מוריד¹⁸ המעיין בענין שירד למערבו של ציון שהוא עיר דוד. והנה גיחון לפי זה הוא בגבול ירושלים שהיא מתוך א"י, ואיך אמר רבי אברהם כי גיחון קרוב מא"י. והנראה בעיני כי רבי אברהם לא בא לא"י רק באחרית ימיו, אחר שחיבר פירוש התורה כאשר אפרש בפרשת ויקרא. כי הם שני נהרות הנקראים גיחון, האחד הוא גיחון הידועה בירושלים, והמוציא עליון סתום והמוציא תחתון הוא השילוח. והשני הוא גיחון היוצא מגן עדן, והוא מזרחי לא"י כמו פרת וחדקל שהם קרובים לא"י כאשר פירש, וכן הם ידועים היום בין בבל ובין א"י".

עוד עיין למרן החיד"א בספרו שער יוסף על הוריות שדחה את דברי הרמ"ה מהיסוד הנ"ל, שגיחון הגדול לאו בא"י הוא, ומכח התרגום שתרגם גיחון - שילוחא¹⁹. גם בהגהות מהר"צ חיות והרד"ל בהוריות שם, תמחו כן²⁰. מרן הגרי"ח בבן יהוידע שם כתב ע"ד הרמ"ה: "זהו דבר תימה מכמה טעמי שאין צורך לפרשם. אך יתכן לומר שזה מעין הקטן שאצל ירושלים מים שלו באים מן גיחון היוצא מעדן ע"י מחילות תחת הקרקע, וקים להו בכך, ועל שם זה קראו את המעיין הזה גם כן בשם גיחון. או אפשר קראוהו גיחון מפני שהמים שבו הם קשים ורודפים בטבען... ועיין להגאון חיד"א ז"ל בשם הגדולים [ראה להלן באורך], מעשה נורא שהיה בזמן מה"ר חיים ויטאל ז"ל בענין סתימת גיחון שסתמו חזקיהו המלך ע"ה שם, ורצה ממנו שר אחד לפתחו ע"י שם, וברח לדמשק בקפיצת הדרך שעשה ע"י שם. ומדברי רבינו האר"י ז"ל שהגיד למהר"ח ז"ל בחלום, תבין שפתיחתו של גיחון נוגעת במלכות בית דוד, ואתחלתא דגאולה יהיה בפתיחתו, ודו"ק היטב".

השילוח לאורך הדורות

¹⁶ מרגליות טובה, אמשטרדם תפ"א (ד"צ סטניסלב תרפ"ז), דף ט, א.
¹⁷ נראה לבאר, כי הרב בא בהנחה סוברת, שהרי ד' נהרות יוצאין ממקום אחד ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים, ואם חידקל ופרת מתחילין בגבול סוריה-עיראק, הרי שגם הגיחון (שליטת ראב"ע מגיע עד ירושלים) אמור לרדת מאזור זה. ולכן מוכיח ממסלול הירדן היורד מלבנון, שלא יתכנו דברי ראב"ע.
¹⁸ אולי צ"ל: שתיקן מורד המעיין.
¹⁹ עוד עיין בספרו כסא רחמים (ליוורנו תקס"ג), אבות דרבי נתן פ"ב, דף עו, א, אחר שציין למ"ש בשער יוסף ע"ד הרמ"ה, כתב שגם ראב"ע פירש כן, וסיים "ואנחנו לא נדע".
²⁰ ועיין להגאון רב"צ קואינקה בספר תפארת ציון, מערכה ג, אות כב, עמ' מא-מב, ובאו דבריו בסדר אחר בריש ספרו 'הושיע ציון' (ירושלים תש"ז).

רבי יהודה הלוי בשירו הפותח במילים "הציקתני תשוקתי", חורז באמצעו "ואפריח במי ירדן נרדי, ואשליך בשילוח שלחי".

במסעות יעקב בן נתנאל הכהן²¹ (ד"א תתק"מ לערך) כתב:

"ומי שילוח כנגד הר ציון בירושלים, בין ציון לירושלים אין כי אם כתל אחד. פעם היו רוחצים הכומרים במי שילוח, נפלה הקערה מידו של כומר אחד ומצאו אותה הבאר באשקלון, שהביאו אותה המים ממי שילוח ממערות שבבאר, והכירו אותה הגלחים על נתיבתם".

במסעות תלמיד הרמב"ן²² (ה"א ס' לערך), כתב:

"מירושלם יורדים למעיין השילוח, ומימיו יוצאים מהר הבית מתחת ההר עד שמגיעים שם, ומשם יורדים לגנות העיר להשקותם, ושם טובלים. אומרים כי המים ההם מרפאים את החולה, על כן הישמעאלים רוחצים שם... ועוד שם בעמק יהושפט בשיפוע ההר, קצת קרוב למעיין השילוח, בית מרובע, אומרים כי היתה ע"ז לבני יון. ואני מצאתי במשניות אשר קניתי בארץ ישראל במסכת זבים [פ"א, מ"ה], גירסא זו: "ראה זב ראה אחת מרובה כשלשה שהיא כמגד יון לשילוח, שהן כדי שתי טבילות וכשני סיפוגים"²³. משם נראה דמה שאנו גורסין "כמגד יון לשילה" טעות הוא בידינו, ואינו אלא שילוח אשר בירושלם... למעלה ממעיין השילוח בהר שם מצודת ציון, ושם קברי המלכים...".

במסעות רבי משה באסולה²⁴ (ה"א רפ"א-רפ"ג), כתב:

"למטה מהם חצי מיל מי השילוח, ויש שם במישור הרבה גנות יפות משקים מאותם המים, והוא יוצא מהר ירושלם, לא נודע מקום מוצאו, אומרים שבא מבית המקדש".

בספר 'קורא הדורות'²⁵ לרבי דוד קונפורטי (ה"א שצ) כתב: "כשעליתי לירושלים תוב"ב אמרו לי תושבי העיר, שיש קבלה בידם מן הזקנים כי שם בבית הקברות תחת שפוע ההר אצל הכפר שקורין עין שילואן, שקבורים שם שלשה גדולי עולם והם הרמב"ן והמרדכי ורבינו עובדיא מברטנורא מפרש המשניות. ומהמשך (דף כד, א) וכבר כתבתי שבהיותי בירושלים תוב"ב שמעתי מפי קצת חכמי העיר שהיתה קבלה בידם מן הזקנים שהרמב"ן והמרדכי ורבינו עובדיא מברטנורא שלשה גדולים אלו הם קבורים תחת שפולי הר הזתים בסוף בית הקברות של ישראל והוא סמוך לכפר אחד שיש שם שקורין עין שילואן והוא קרוב למעיין מי השלוח".

גאון ירושלים - מהר"ם בן חביב (תי"ד-תנ"ו), בספרו גט פשוט²⁶, כתב:

"ודע דמי שלח הוא גיחון, והוא היה נחל שוטף בימי חזקיה, וכשעלה סנחריב לארץ יהודה עמד חזקיה וסתם מי גיחון, כמ"ש בדברי הימים (ב, ס' ל"ב) והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון,

²¹ מסעות ארץ ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 57.

²² שם, עמ' 85-86.

²³ וכן הגירסא במשניות דידן, ראה לעיל.

²⁴ שם, עמ' 144.

²⁵ דף יט, א.

²⁶ ס' קכ"ח, אות ל"ז.

ויישרם למטה מערבה לעיר דוד. והנראה דשורש זה הנחל היה בתוך ירושלים. ועוד יש מרחץ סמוך להר הבית מקום בית המקדש, ונקרא המרחץ בערבי "חמאם אל שפא", ואומרים דמימיו מן ראש המעין הזה אשר היה בירושלים, וחזקיהו סתם את מוצא המים והנהיג המים דרך ישר מתחת לארץ לצד דרומית-מערבית של ירושלים. וכן היום מעין זה ידוע לדרומה של ירושלים וקורין אותו בערבי "סילואן", והוא לסוף בית הקברות סמוך למערה הסתומה אשר נקברו שם המרדכי, ורבינו קלונימוס, ורבינו עובדיה מברטנורא ושאר צדיקים, כידוע לנו מפי זקנים. ומה שאמר הכתוב מערבה לעיר דוד, אין הכונה שהם המים למערבה של עיר דוד, כי אדרבה במזרחה של עיר דוד עומדים היום, אלא ה"ק, הנהיג המים לצד מערב כלפי עיר דוד שהיא במערבית-דרומית ירושלים. נמצא שמים הללו הם היום במזרחה של עיר דוד היא ציון, אשר שם קבורת מלכי בית דוד. וגיוון זה נקרא שלח, כמ"ש רש"י פ"ק דברכות דף י', וז"ל: סתם מי גיוון, מי שלח, ולא זהו גיוון הנהר הגדול, דההוא לאו בא"י הוא. אלא מעין קטן הוא סמוך לירושלים וכו', ע"כ. ונראה דלכך כותבים בגט דיתבא על מי שלח, ואין כותבים דיתבא על מי גיוון, כדי שלא יחשבו שהיא עיר אחרת דיתבא על גיוון הנהר הגדול. וכותבים "שלח" חסר כלשון הכתוב בישעיה סימן ח' – מי השלח ההולכים לאט".

שם, ס"ק מ"ג כתב: "וכן המנהג פה עה"ק ירושלים ת"ו, דכותבין דיתבא על מי שלח והוא חוץ לעיבור העיר תוך התחום, ואין מסתפקין ממנו רק לבית השלחין של ירקות, וכותבין אותו לכתחילה. ויראה דטעמא משום דמערת המעין הזה נראה מחומת העיר לצד דרום. אי נמי, אפשר דטעמא דכותבין אותו משום דשורש מעין זה אומרים שהוא בתוך העיר במרחץ שקורין בערבי חמם אל שפע, כמ"ש לעיל ס"ק ל"ז".

שם ס"ק נ"ג, כתב: "ופה עה"ק ירושלים תו"ב כותבין בגיטין, דיתבא על מי שלח ועל מי בורות, ויש ב' וג' מעינות תוך העיר סמוך למקדש, ושורש המים הם מעין עיטם שהוא בדרך שבאים מחברון לירושלים, והמעין הזה הוא רחוק מירושלים כמו ג' וד' שעות, והמשיכו המים מזמן מלכי בית דוד ע"י צנור רחב מתחת לארץ עד תוך ירושלים, ומחלקין המים הבאים מעין עיטם לב' וג' מעינות אשר הם היום סמוך למקדש, ומיעוט בני העיר מסתפקין ממי מעינות הנז', ורוב בני העיר מסתפקין ממי בורות המכונסים מימות הגשמים... וא"ת אמאי מזכירין דיתבא על מי שלח, הלא אין רוב בני העיר מסתפקין ממי השלח רק לצורך בית השלחין שבכפר סילואן כמ"ש"ל ס"ק מ"ג, וי"ל דשאני שלח דהוא סימן מובהק על ירושלים ע"פ הכתובים, ונחל שוטף קרא אותו הכתוב בד"ה [=בדברי הימים], ולכך מזכירין אותו אע"ג דאין רוב סיפוק העיר ממנו... א"נ אפשר לומר כיון דשכיח דהאויבים הערביים מקלקלין צנורי המעינות²⁷ ופוסקים לפעמים מי המעינות, לכך לא נהגו לכתוב מי מעינות שלא לחלק בגיטין שנכתבו קודם שנפסקו המעינות לאחר שנפסקו. ואע"ג דזכורני דגם מי השלח אירע פעם אחת שע"י כשוף פסקו גבורת המים כמו ב' שנים ושוב החזירו המים, לא חשו להא דהיא מלתא דלא שכיחא. ולא אתברר לי באותו זמן שפסק מי שלח אם היו כותבין בגיטין דיתבא על מי שלח, ומסתברא דלא נמנעו מלהזכיר מי שלח בגיטין כיון דלא נתייבש הנחל של השלח לגמרי, והיה בו מים רק שלא היה עולה ומשקה בית השלחין ב' פעמים ביום כמנהגו, ועמ"ש ס"ק ל"ז".

בספר אלה מסעי לרבי משה חאגיז, כתב וז"ל: "ומעיין זה [השילוח], היום ידוע שהוא לדרומית של ירושלים, והוא לסוף הבית החיים שלנו, סמוך למערה הסתומה, אשר כפי המקובל אצל הזקנים שם נקברו המרדכי ורבינו קלונימוס ורבינו עובדיה מברטנורא, עם שאר צדיקים שאיני זוכר את שמם, זכר כולם לברכה...".

רבי אברהם אלזראקי (ירושלים תק"ץ), בספרו המיוחד למעלות עיר הקודש - עיר של זהב²⁸, כתב:

²⁷ כוונתו לצינורות המביאים מים מעין עיטם.

²⁸ בתוך 'ירושלים דדהבא', רבי יצחק בדאבהב, ירושלים תרע"ח, עמ' מב-מו.

"ירושלים עיה"ק, יש שם מעין הנקרא מי שלוח שיוצא מן האדמה רבוי עצום של מים, והמים עכשיו אינם מתוקים כ"כ מכח החורבן של בהמ"ק בעונותינו הרבים, ובזמן הבית היו מתוקים וכמבואר במדרש רבה, באיכה רבתי, והביאו הר' מזבח אדמה דף י²⁹...

ובאבות דר' נתן בפ' ל"ה, על מעלות בהמ"ק וירושלים אמרו ולא פגלו הכהנים בקדשים מעולם, וכשהיו מרבים לאכול בשר הקדשים היו שותים את מי השילוח ומתעכל במעיהן כדרך שהמזון מתעכל. ופירש הרב חיד"א בס' כסא רחמים, שלא היה להם צער כדרך שותה סם לרפואה וכיוצא, ע"כ. פירוש לפירוש, שמי השילוח היה להם רפואה גדולה ונפלאה להציל מחולי החזק המתהווה מכח רבוי אכילה גסה, ואין צריך לשתות מיני רפואות המרים כדי לשלשל ופשוט, ועיין ג"כ בערוך ערך שילוח ובשלח...

ובס' מזבח אדמה, דף מ"ו ע"א כתב וז"ל, במתניתין מס' [דר] טהרות, כדי ספוג וב' טבילות וכיוצא כמן גד יון לשלח, ר"ל ששם למעלה מהמדרגות לצד דרום יש אילן גדול והוא אשרה מזמן מלכי בית יון, וזהו מ"ש העורכים לגד שולחן וכו'. וסגולת מעין זה לשותה מימיו, עיין באבות דר' נתן וכו', ואני נסיתיו בעצמי בחוליי הגדול זה כמה שנים, ועיין מ"ש בזוהר הקדוש בפ' בא דף ל"א ע"א מעלתו הגדולה, וזהו שכתוב והורדתם אותו אל גיחון וכו'..."

במכתב רבי אליעזר ברגמאן משנת תקצ"ד³⁰, כתב:

"בהיותי עוד בוונידיג [=ונציה] וגם כאן שמעתי מפי איש, שזה לא כבר נתגלה ליד ירושלים עיה"ק תובב"א מעין מים או נחל, ואומרים בוודאיות שזהו מי גיחון אשר סתם חזקיהו מלך יהודה, נזכה בעזה"י להוכיח על אמתת הדבר".

פתיחת הגיחון – אתחלתא דגאולה

כתב מרן החיד"א, בספרו שם הגדולים³¹:

"ומהרח"ו דר קצת זמן בעה"ק ירושלים, וע"י מעשה הלך לדמשק. ואני ראיתי שטר הנכתב בעה"ק ירושלים בשנת השמ"ד, ומזכיר בו למהרח"ו... ויען כתבתי לעיל דע"י מעשה הלך לדמשק, רבים שאלו לי והיתה הפצירה³², אכתוב על ספר מעשה זה אף שאין רצוני לכתוב מעשיות, מ"מ להפצרתם אמרתי אגלה מה שקבלתי מרבני זקני עה"ק ירושלים ת"ו. ידוע דחזקיה המלך ע"ה, מפני סנחריב סתם את מי גיחון, ועד היום יום הששי בחצות שנסגרים פתחי שערי ירושלים, כי כל הישמעאלים הולכים בעוה"ר לבית המקדש, נשארה העיר כמעט ריקנית, וע"כ סוגרים השערים. וההולך שם אצל שער אחד אשר הוא סמוך למגדל, שומע קול מים רבים שהולכים מתחת לארץ. ובזמן שהרב מהרח"ו היה בעה"ק ירושלים, בא שר אחד תקיף הנקרא אבו סיפין³³, וידע שמלך ישראל סתם מי גיחון, ושאל אם נמצא היום מי שיוכל לפתחו. וא"ל הגוים יש חכם שהוא אלהי ושמו ר' חיים ויטאל, ודאי שהוא יכול לפתחו. ושלח אחריו יום הששי וא"ל גוזרני עליך שבעוד שהולך הוא לבית המקדש, פתוח תפתח את הנהר הזה שסתם מלך שלכם והוא נצרך הרבה לעיר, ועליך מוטל לפתחו, ואם אין דמך בראשך. ומהרח"ו עשה קפיצת הדרך והלך לדמשק, ובא אליו רבינו האר"י זצ"ל ובחלום ידבר בו, הסכלת עשו,

²⁹ צ"ל דף ח. הגאון איש ירושלים הראש"ל רבי מיוחס רפאל בכ"ר שמואל (נפטר תקל"א), דן שם לגבי הכרזת צום על עצירת גשמים ומתאר את המצב, "והיו מביאים מי שילוח ביוקר גדול – מים עכורים בעפר... כי עלה השער מאד, ואפי' מי שילוח שעתה בעונותינו אינם מתוקים כמ"ש רז"ל במדרש איכה...". המדרש הובא כצורתו לעיל.

³⁰ קובץ תלפיות, שנה ו, חוב' א-ב, עמ' 406.

³¹ מערכת גדולים, מערכת ח, ערך רבי חיים ויטאל.

³² לשון הפצירה, מליצה מהפסוק "והיתה הפצירה פים" (שמואל-א יג, כא).

³³ וראה בספר: הקהילות היהודיות בירושלים במאה ה"ז, ת"א תשמ"ד, עמ' 35.

כי זה השר היה גלגול סנחריב ו[ל]כן נקרא אבו סיפין שבערבי פירושו אבי החרבות³⁴, ואתה יש בכ ניצוץ חזקיה המלך³⁵, והיתה שער הכושר לתקן ולפתוח מי גיחון כי שלא ברצון חכמים עשה חזקיה הע"ה, שהוא מהדברים שלא הודו ובזה היתה אתחלתא דגאולה. והשיבו מהרח"ו לא רציתי להשתמש בשמות הקדש. וא"ל האר"י אלו לא נשתמשת לבא לדמשק החרשתי, אבל מאחר שנשתמשת לזה היית יכול להשתמש לפתחו והיה קדוש השם ותקון גדול. א"ל מהרח"ו א"כ אחזור לירושלים לפתחו, א"ל חליף שעתא ולא זימניה הוא, ע"כ שמעתי.

ודע דגיחון זה שסתם חזקיה הע"ה, אינו גיחון מד' נהרות, וכמ"ש רש"י פ"ק דברכות דף י' ז"ל, סתם מי גיחון, מי שילוח, ולא זהו גיחון הנהר הגדול, דההוא לאו בא"י הוא, אלא מעין קטן הוא סמוך לירושלים, שנאמר והורדתם אותו אל גיחון ומתרגמינן ותחתון יתיה לשליחא, עכ"ל. והגם דכתב רש"י ז"ל שהיה מעין קטן, כתב הרב גט פשוט, ס' קכ"ח ס"ק ל"ז, דהיה נחל שוטף בימי חזקיה וכשעלה סנחריב עמד חזקיה וסתם מי גיחון כמ"ש בד"ה ב, ס' ל"ב – "והוא יחזקיה סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד". והנראה דשרש זה הנחל היה בתוך ירושלים, ועד היום יש מרחץ סמוך להר הבית ואומרים דמימיו מראש המעין הזה אשר היה בירושלים, וחזקיה סתם את מוצא המים והנהיגם דרך ישר מתחת לארץ לצד דרומית מערבית של ירושלים, וכן היום מעין זה ידוע לדרומה של ירושלים. ומה שאמר הכתוב מערבה לעיר דוד, אין הכוונה שהם המים למערבה של עיר דוד כי אדרבה במזרחה של עיר דוד הם עומדים היום. אלא ה"ק הנהיג המים לצד מערב כלפי עיר דוד שהיא במערבית דרומית ירושלים, וא"כ מים הללו היום הם במזרחה של עיר דוד היא ציון אשר שם קברות מלכי בית דוד עכ"ד הרב מהר"ם נ' חביב בגט פשוט שם, ועמ"ש באותו סימן ס"ק ב"ן.

מן רבינו יוסף חיים בספרו בן יהוידע³⁶, הביא דברי החיד"א במלואם והוסיף:

"ודע כי אותו השר הנקרא אבו סיפין, הוא היה מן אנשי אמונת הישמעאלים ונקבר פה עיר בגדאד, ומקום קברו הוא ידוע עתה, והוא בסוף מבואות היהודים³⁷, ומקדמת דנא היה בנוי עליו כיפה גדולה והיה חצר גדול סביבו בבנין מכובד, והיה שם קליפה דהיו מאמינים בו הרבה ומתפללים על קברו, ואותם שיש להם חולי הקדחת היו הולכים לשם ומאמינים שעל ידו תסתלק הקדחת וכיוצא, ואז על ידי כך גם נשים של היהודים היו נמשכים להאמין בו, באופן שהיה לו שם גדול והיתה מתחזקת אמונתם בו יום על יום יותר, עד שבא הרב המקובל מורנו הרב ר' ששון מרדכי ז"ל, הוא הרב המחבר ספרי קול ששון, ודבר בעתו ומזמור לאסף, ושכר חצר אחד כנגד מקום קבורתו של אבו סיפין הנזכר ויתבודד שם ועשה יחודים וכוונות עד שבטל כח הקליפה שלו, ולא נשאר להם אמונה בו אפילו הגוים, ולא היה שום אדם נכנס אליו וחרב החצר שלו ונפלה הכיפה וכל אותו הבנין, ונשאר מקומו חרב ושםם ומלא אשפה, ונתבטל לגמרי שנעשה כאחד הריקים. [בסנהדרין נוסף - ומי יודע בסוד ה', מה שהיה בהרב מהר"ש ז"ל הנז', איזה גלגול השייך לזה אשר נתבטלה קליפתו של זה על ידו].

והנה מזה המעשה שכתב הגאון רבינו חיד"א ז"ל נראה שהיה למעין ההוא הנקרא בשם מי גיחון שורש גדול למעלה, ואפשר דלהכי קוראו בדברי הימים – גיחון, ולכן צוה דוד המלך ע"ה למשוך את שלמה למלך על ישראל בגיחון, מפני כי המעין הזה שרשו פתוח למעלה ויהיה לסימנא טבא, וגם כי מספר גיחון עולה מספר מזל, רמז למזל העליון שעליו אמרו רבותינו ז"ל הכל תלוי במזל ואפילו ס"ת שבהיכל [זהר נשא, קלד, א]. נמצא לפי דברי רבינו האר"י ז"ל, במעשה הנזכר שפתיחת גיחון הוא אתחלתא דגאולה בזה יובן ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו [שמואל-א ב, י], עז גימטריא גיחון יתן פתיחתו תחילה ובו ירום קרן משיחו כי בו יהיה אתחלתא דגאולה".

בספר כסף צרוף³⁸, כתב:

³⁴ וכן שם סנחריב, באיפוך אתון - שני חרב (ס' וש' מתחלפות).

³⁵ עיין בספר החזיונות, ח"ד, כג, לד.

³⁶ פסחים נ, א; סנהדרין צד, א, בשינויים קלים.

³⁷ על שם קברו, נקראת השכונה כולה בשם "אבו סיפין".

³⁸ רבי יוסף בכ"ר יוסף בבלי-חברוני, דף קסט, ב. ראה אודותיו: ישיבות בגדאד, כרך א, עמ' 298, הע' 555.

"שמעתי באומרים שבירושלים – בבאב אל עמוד³⁹, אחר חצות היום של יום ששי שנסגרים שערי ירושלים, שכל הגוים הולכים להתפלל בבהמ"ק ויראים מפחד אויב שלא יכנס פתאום באותו רגע, על כן חק להם מזמן קדמון לסגור השערים איזה זמן עד צאתם מן הקודש. והנה בזה הזמן כי ישכב האדם על הארץ בחוץ לעיר בסמוך לפתח הנ"ל ויטה אזנו לשמוע, ישמע קול מים רבים מתחת לארץ, והמה מי גיחון שסתמם חזקיהו. פעם אחת קרה מקרה שאני ומע' [לת] הר' ח"ר חיים פיזאנטי יצ"ו⁴⁰, היינו מחוץ לעיר ביום ע"ש סמוך לפתח הנ"ל, כי חזרנו מחצר המטרה וכלבא שבוע, ומצאנו הפתחים סגורים, אמרנו זה עת לשמוע קול המים, ונשכב לארץ ונטה אוזן בקרקע, ונשמע קול מים רבים ונחל שוטף".

גם בדברי ראובן ב"ר נסים נחום במאמר שצויין להלן, בקיצורו ובקישוטו של המעשה המובא בשם הגדולים, כתב: "בדרכו [של אבו סיפין] לתפילת יום ששי במסגד "אל-אקצה" בירושלים העתיקה, הגיע למקום שקוראים לו "באב אל עמוד" ושמע קול שאון של מים זורמים מתחת לאדמה. שאל את אנשי פמלייתו לפשר השאון הזה, וענו לו שיש מסורת בידם שאלה הם המים של מעין גיחון שבזמנו נסתמו על ידי המלך חזקיהו, ומאז הם זורמים מתחת לאדמה...".

בספר תולדות חכמי הדורות⁴¹, לאחר שהביא את מעשה מהרח"ו, כתב:

"ושמעתי בצעירותי שעד היום בשעות המוקדמות לפני עלות השחר, כשמרכינים האוזן אל הכביש ההולך להר הזיתים⁴², שומעים קולות מים רבים בהדרדרותם, וסותמו ע"י חזקיהו המלך".

הרי שמסורת ארוכה היא, שכוונת החיד"א לומר, שהנחל השוטף שסתם חזקיהו, היה סביבות שער שכם. גם רבי משה ריישר (תרכ"ז) בספרו שערי ירושלים, שער י – מעשה הארץ, בדברו אודות מערת צדקיהו הסמוכה לשער שכם, כתב מה ששחו לו על הנכנסים במערה זו בתקופתו: "ופתאום שמעו קול המון מים רבים אדירים, וכמעט טבלו במים רגליהם. ויחרדו האנשים חרדה גדולה ויתמהו איש לרעהו, ומיד חיש מהר ברחו החוצה".

גם נחל בית זיתא הקדום, המחקר משער כי היה מגיע מאזור המושבה האמריקאית לכיון החומה הצפונית, ונשפך לנחל קדרון⁴³. הרי שאיזור זה, מקום משופע במים היה.

עוד ראה כי מי השילוח מגיעים מאיזור זה: בשנת תשס"ב, נתמלא מעיין השילוח במי ביוב, וצחנתו גדלה עד לסגירתו המוחלטת למבקרים למספר חדשים. נעשו נסיונות חיפוש רבים לאתר את מקור הזיהום, אך הבדיקה לא הניבה תוצאות חיוביות והשילוח המשיך לשגר ביבין. לבסוף ע"י מיכשור משוכלל נמצא כי מקורם של השפכין היה צינור ביוב שהתפוצץ באיזור מוזיאון רוקפלר! למעלה מהחומה הצפונית⁴⁴. הרי שחצו השפכין את כל העיר מחומה לחומה באלכסון, מצפון-מזרח העיר (רוקפלר) לדרום-מערב (השילוח). וזה עד ממהר כי מקור המים של השילוח בתחתית העיר, מגיע ממעלה העיר – איזור החומה הצפונית, דרך מחילות ויוצא דרך השילוח התחתון.

אלא שנשאר לברר שהרי החיד"א כתב "וההולך שם אצל שער אחד אשר הוא סמוך למגדל, שומע קול מים רבים שהולכים מתחת לארץ", ולפום ריהטא כוונתו לשער יפו, שהוא על יד המגדל – מגדל דוד, ואיך הדברים עולים בקנה אחד עם האמור שהכוונה לאיזור שער שכם?

ואפשר שכוונת החיד"א היתה לשער שכם, והמגדל עליו כיון, היינו מגדל השמירה המרובע והקדום הסמוך לשער שכם, ואין כוונתו לצריח הערבי שבנו התורכים באזור שער יפו, בשנת שצ"ה, מה שנקרא כיום "מגדל דוד".

³⁹ שער שכם, ראה נספח להלן.

⁴⁰ אחד מדייני ירושלים, חתום עם גדולי רבני ירושלים בהסכמה על ספר דברי שלום לנכד הרש"ש. נקבר בהר הזיתים, י"ב סיון תרכ"ד.

⁴¹ רבי משה יאיר ווינשטוק, ירושלים תשנ"ה, עמ' רע"א.

⁴² רחוב סולטאן סולימאן, העובר על יד שער שכם ולאורך החומה הצפונית.

⁴³ חוברת אטלס של ירושלים המקראית.

⁴⁴ ראה: רונית בן-עמי עמיאל, עבודת גמר, פרק "אירוע זיהום המעיין".

אולם בספר תבואות הארץ⁴⁵, מסיק ומסתייע בדברי החיד"א שהכוונה למגדל שע"י שער יפו, וז"ל:

"ומצאתי בורות הרבה בעיר שטעם מימיהם כטעם מי שילוח מלוחים וכבדים וסרת טעם וטבעם לשלשל, ומוכח שתחתית בורות אלה מחוברת עם גידי מעין זה (ובכל בורות אלה לא יפסיק ולא יכלה המים גם אם לא ירד גשם). גם סמוך לבניני וחורבות מקום המקדש בצד המערבי נמצא בור א' [חד] אצל מרחץ הנקרא בל"ע [=בלשון ערבי] "חמם אלשפע" (וכעת ביתי וישיבתי סמוך למרחץ זה כעשרים אמה) שהוא עמוק הרבה ומימיו ג"כ כטעם מי השילוח. והנה מוכח שכל משיכת ומרוצת המים אלה תחת הארץ הם מלאכת יחזקיהו שהביא מי השילוח העירה. ובזמן ההוא ירד עין זה בתוך העיר, אולם כעת הזאת לא נראה כי הוא מתחת לארץ⁴⁶. (וז"ל שם הגדולים דף ל' ע"ב, וההולך שם אצל שער א' [חד] אשר הוא סמוך למגדל (קאללע [=קלעה] שהוא במערב העיר) שומע קול מים רבים שהולכים מתחת לארץ, עכ"ל. וזה מסכים לדברי, כי תכונת המגדל סמוך לבריכה העליונה, ושם היה מוצא מי גיחון העליון, ודרך מגדל זה הביא המים העירה...".

הרי שסבור המחבר שהמגדל עליו כיון החיד"א, היינו מגדל דוד שבמערב העיר ע"י שער יפו. אולם כפי שהראנו, המסורת הירושלמית וההסתברות מצביעים שנהר גיחון העליון היה באיזור שער שכם והחומה הצפונית.

בעקבות חשיפת נקבת השילוח, ביטל רא"ם לונץ בהערותיו לספר הנ"ל את כל התפיסה של המסורת הקדומה, ולדעתו לא היה גיחון עליון כלל, וז"ל:

"מוצא השלח היה גם בימי המלך יחזקיהו מחוץ לחומת ירושלים, וכאשר הקריב חיל סנחריב לבא ירושלמה צוה המלך חזקיהו לחצב תעלה ממערת הגיחון דרך הר העפל (התעלה הזאת נמצאת עד היום וארכה 533 מטר) למען יצאו מימיו להעמק שבין העפל (שהיא חלק מהר המוריה) ובין הר ציון, שהוא היה בימיו בתוך העיר, ושם נבנתה בריכה גדולה... ואת המוצא העליון של הגיחון, לאמר מוצא המעין (שאליו יורדים במדרגות) שהוא בצד מזרח העפל והיה מחוץ לעיר, את המבוא אליו סתם בעפר ואבנים למען לא יהיה ניכר כלל, ולא יהיה לחיל האויב מים לשתות. וזה כונת הכתוב והוא סתם את מוצא מימי גיחון העליון (התואר "העליון" נזכר רק פ"א בכתה"ק) ויישרם למטה מערבה לעיר דוד, ר"ל שסתם את המוצא העליון המוביל לגיחון, ואת מימיו ישר דרך התעלה שאמרנו, מערבה... ומה שמביא המחבר כי אצל המרחץ חמם אלשפע ובמקומות אחרים ישנם בורות מלוחים מעט, הוא רק מצד חמרי האדמה שבהם נחצבו, אך אין להם כל חבור עם השילוח. וראיתו מבעל שם הגדולים מקול קשקוש המים שאצל המגדל, אם שמע באמת איש קול קשקוש, הוא רק קול המים שעברו דרך צנורות מברכות שלמה שדרך חברון לפני העיר...".

אולם נראה לדחות את השערותיו ולחזק את המקובל בענין, שאם כדבריו מדוע הכתוב מכנה לגיחון עליון? מכלל שיש תחתון, ולשיטתו היה לפסוק לתפוס גיחון מזרחי וגיחון מערבי, שהרי הנקבה נחצבה ממזרח למערב, והפרש גובהה בין מוצאה לסופה לא עולה על 33 ס"מ, ולזה ייקרא סתימת גיחון עליון?! נסיונו להיפטר משאלה יסודית זו במה ש"התואר עליון נזכר רק פעם אחת בכתבי הקודש", היא משוללת יסוד מעיקרה.

כמו כן מ"ש שסתימת הגיחון העליון, אין הכוונה לסתימה הרמטית, אלא סתימה לצורך הסוואה שהאויב לא יגלה את המוצא, א"כ מדוע לא הודו לו חכמים, הרי אדרבה עשה כהוגן ובשום שכל. כמו כן איך יפרנס את הפסוקים: "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלם. ויועץ עם גבוריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרוהו. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמר למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים" (ד"ה-ב לב, ב-ד). פשט דברי

⁴⁵ רבי יהוסף שווארץ, ירושלים תר"ס, עמ' שנב-שנד.

⁴⁶ הע' המח' – ירושלמי חגיגה פ"א, ושילוח היה באמצע המדינה, עכ"ל.

הפסוקים שסתמו בפועל (ולא רק הסו) את כל המעיינות כולל הנחל השוטף שלפ"ד המפרשים הוא גיחון. ועוד שאי אפשר להסוות תואי נחל שוטף, ובוודאי הכוונה לסתימת מקורו בפועל.

ומה שדחה את שמועתו של מרן החיד"א בקש, שהם צנורות ברכות שלמה, יקשה רק לשיטת תבואות הארץ, שהמכון לשער יפו, שאחת משלוחות עין עיטם עבר דרכו, אולם לשיטה המקובלת שהכוונה לשער שכם, אין מקום לדחייתו, ששם ודאי לא עוברים צנורות עין עיטם. ועוד שהצינורות שהובילו מים לכיוון מגדל דוד, אינן קיימות אולי מאז חרבן הבית (משא"כ הצינורות שהקיפו את הר ציון והגיעו לכיוון שער האשפות), ואיך עד לפני כמאתיים שנה (בזמן החיד"א) ישמעו קול מי הצינורות שאינם.

פעולות לפתיחת הגיחון

בעקבות דברי רבינו האר"י על חשיבות פתיחת הגיחון (וכנראה ע"פ דברי הבן יהוידע דלעיל שהדבר תקף גם כיום), נעשו מספר נסיונות לפתיחת הגיחון העליון ע"י המקובל רבי נסים נחום (תרכ"ב-תרפ"ז), מגזברי ישיבת "פורת יוסף". וכה כותב בספר פרי עץ הגן⁴⁷:

"במסירות נפש והון השתדל בענין הוצאת "מי גיחון" הן ע"י הממשלה וגם ע"י אמצעים שונים בכדי לעורר תועלת הנמשך מזה (כדלעיל עמוד ט"ו ע"ע), ואולם בינתיים נתבקש צדיק זה בישיבה של מעלה קודם הוציא לפועל פעולתו זו הקדושה כדלהלן".

בקובץ 'ארבעים שנה'⁴⁸, כתב בנו ראובן נחום בהרחבה אודות ניסיונותיו של אביו רבי נסים נחום בענין, וז"ל:

"... עד כאן [מעשה מהרח"ו] הסיפור-אגדה שהלהיב מאד את ר' נסים והחליט לעשות משהו. הלך לבעל בית המרחץ הנקרא "חמאם של שפא" שלפי האגדה הנ"ל "מימינו מי גיחון"⁴⁹, וביקש מהבלן להסביר לו איך מגיעים המים לבית המרחץ. הבלן הסביר: "יש כאן באר בעומק 18-20 מטר. בתחתיתה ישנה בריכה ולצדה ישנה מנהרה בקיר באורך של 5 מטר בערך. משם פונים ימינה עוד 3-4 מטר ורואים קיר שיש בו שתי בליטות של סלע, ובכל בליטה נמצא חור קטן. משני החורים האלה יוצאים המים דרך תעלה קטנה ומגיעים עד לבריכה. מהבריכה הזאת דולים את המים למעלה. קורה שהתעלה שבה עוברים המים נסתמת מחול ועפר, ואז יורד הבלן ומנקה את צנור המעבר". לכששמע המנוח את הדברים, הזמין לו סולם חבלים ארוך מהעיר יפו, בכדי שיוכל לרדת דרכו אל קרקעית הבור. ובכדי שיוכל לראות בחשיכה, הזמין מחוץ-לארץ פנסי יד עם סוללות (בטריות) שלא היו נמצאים אז בארץ. הכל היה מוכן לירידה (לאחר תשלום הוגן לבלן, כמובן), אך נודע הדבר לשלטונות התורקיים ששלטו אז בארץ, והם חשדו את המנוח במעשי ריגול, ורק לאחר התערבותו של הקונסול האיטלקי, שהמנוח היה נתינו, שהסביר לשלטונות את אפיו ויושרו של המנוח, והפוליטיקה זרה לו, עזבו אותו לנפשו, אך הענין נכשל. אבל, לא איש כהמנוח מוותר בקלות על רעיון גדול שבו קשורה גאולת ישראל. הוא שמר את הדבר עד לכיבוש ירושלים בידי הבריטים, ואז פנה אל השלטונות הבריטים והציע לגלות את המעין, לטובת ירושלים שהיתה אז סובלת מחוסר מים. הסבירו לו שזה דורש הוצאה גדולה, 3 אלפים שטרלינג בערך. הוא הציע תרומה מכספו בסך אלף שטרלינג, אך המושל סטורס האנגלי התנגד בכל תוקף לרעיון. אז פנה המנוח למרן הרב קוק זצ"ל שישתדל בפני הנציב העליון דאז, הרברט סמואל ז"ל. ואמנם, הרב קוק פנה לנציב והסביר את גודל התועלת שיש בדבר לעיר ירושלים, שתוכל לשתות ממימיה שלה, ובין השאר כתב הרב לנציב: "זוהי יביא לידי תשועת ישראל בימינו". אך, כנראה, המכתב עוכב על ידי הפקידות העליונה ולא הגיע לידי הנציב.

⁴⁷ רבי יעקב קצין, ירושלים תרצ"א, עמ' פג.

⁴⁸ "חוברת מוקדשת למלאת ארבעים שנה להסתלקותם של מורינו ורבינו הרה"ג ר' רפאל דבוש... ר' נסים נחום", ועד קהילות לוב בישראל, ת"א תשכ"ז, עמ' 46-47.

⁴⁹ ראה לעיל בדברי הרב גט פשוט, ותבואות הארץ.

מה עשה המנוח? הלך וקנה בית ערבי ישן בקרבת המסגד "אל-אקצה" שלפי המשוער עובר תחתיו קו המים של המעיין. וחשב לחפור בקרקע הבית עד שיגיעו למים, ואז יפרצו המים החוצה!

סכום של שני אלפים שטרלינג שילם המנוח בדמי הבית הישן, סכום עצום באותם הימים. הכל היה מוכן לפעולה, והדבר נודע ל"ועד הערבי העליון" של ערביי ארץ ישראל, שיהודי רוכש לו בית בקרבת "אל-אקצה" והם הכשילו את כל העסק".

כשבנה הגביר הצדיק רבי שלמה מוסאיוף את ביהכ"נ המפורסם על שמו (תרנ"ד), כדי להוסיף קדושה על קדושתו, גיבל את הטיט של היציקה במי השילוח, ואף קבע אבן מאבני הכותל (שהיתה מושלכת למרגלות הכותל), בקרן הרחובות יואל-אדוניהו הכהן. אכן, האבן בולטת לעין ומשונה היא מחברותיה.

נספח: אודות "באב אל עמוד" – שער שכס ומבואותיו

כתב בזכרונות החכם הכולל רבי יצחק בנימין יהודה (כת"י, עמ' 24): "ביתנו היה ברחוב המסתעף מראש הרחוב היורד לכתל המערבי הנקרא בערבית שוק אל דלאלין (שוק הסרסורים). ביתנו היה בקצה הרחוב הזה אשר מצד מזרח הולך ויורד אל העמק. המורד הזה נקרא עקבת ארצאץ, על שם המשפחה הערבית הדרה שם. בעמק הזה מצד מזרח, עומד מרחץ העין (חמאם אל עין) אשר משמאלו כפת החנויות ובסופה שער הר הבית הגדול הנקרא באב אל קטאונין (שער הצמרים)⁵⁰. בימין לפני הביאה שם עוד בית מרחץ קטן הנקרא מרחץ הרפואה (חמאם אל שפא). העמק הזה נקרא בערבית ואד אל טואחין או סתם – אלואד, הוא עמק הטרופיאן (יש קוראים אותו העמק החרוץ), הוא הולך צפונה עד השער הנקרא באב אל עמוד (שער העמוד) הנקרא בפי הלועזים שער דמשק, ובפי האשכנזים שער שכס. הערת שוליים – באב אל עמוד: במפת הפספסים (מוזאיק) שנמצאה במדבה [=מפת מידבא] בערך בשנת תר"ם, היתה מפה גדולה אשר בה תמונת העיר ירושלים, ובמקום הנקרא כיום שער העמוד מצויר שם עמוד גדול. לפי הנראה על שם העמוד הגדול הזה אשר היה עודנו עומד בימי כבוש הערבים נקרא השער כן. לפי הנראה היה רחוב העמק כלו עמודים, ואני זוכר כי בימי ילדותי [=תר"ל לערך] היו מוטלים ברחוב שבירי עמודים". עוד עיין בספר תבואות הארץ⁵¹.

⁵⁰ כבר במסעות רבי משה באסולה הזכירו, ראה מסעות ארץ ישראל, עמ' 148-149. בספר דרך הקודש להגר"ח אלפנדארי (דף ו, א), כתב: "וצריך להודיע בזמן הזה בעונותינו שאנחנו כזבין וטמאי מתים, אם מותרים לנו ליכנס תוך הר הבית. ואף שהגוים אין מניחין אותנו ליכנס שם מפני שהוא בית תפילה שלהם ויש סכנה בדבר, מ"מ יש שם דרך מסילה שער קבוע שמוכרין שם צמר, הנקרא בלשון ערבי בא"ף [באב] אל קאטינין, והרואה יראה שאם היה חוט מתוח מכותל מערבי שלא זזה משם שכינה, מקרן דרומית שלה עד הצפון, במדה שאדם מודד ת"ק אמה, נכנס בתוכו מקום מסילה זאת לפנינו בהר הבית. וכאשר זיכני ה' לעלות ולראות שם את פני ה', שמעתי מחסידים ואנשי מעשה שהיו נמנעין ללכת במסילה זאת, ושאלתי להם טעם ואמרו שכך היתה קבלה בידם..."

⁵¹ מהד' לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שלא-שלב.